



Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.)
KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU
Kapitoly z dějin bezpráví

Barbara Havelková
GENDEROVÁ ROVNOST V OBDOBÍ SOCIALISMU

Vzor citace:

Havelková, B. Genderová rovnost v období socialismu. In Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.) Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 179-206. Elektronicky přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>

Tato kapitola byla v plném znění zveřejněna ke studijním a výzkumným účelům na internetových stránkách

<http://www.komunistickepravo.cz>

Všechna práva vyhrazena.

Barbara Havelková

Genderová rovnost v období socialismu

Obsah

1. Úvodní poznámky a východiska
2. Nestálost moderní společnosti a touha po jednotě světa
3. Právní teorie je pozorování druhého řádu
4. Filosofie historického vykoupení
5. Odumírání státu a marxistický „konec dějin“
6. Sekulární náboženství a jeho politické důsledky
7. Marxistická teorie práva?
8. Legitimizace totalitarismu socialistickou právní vědou
9. Třídnost jako základní norma
10. Je socialistická právní věda falešná, nebo skutečná?
11. Závěrečné poznámky: věda spoutaná a svobodná



GENDEROVÁ ROVNOST V OBDOBÍ SOCIALISMU

BARBARA HAVELKOVÁ

ZÁKLADNÍ LITERATURA: Bauerová, J., Bártová, E. Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě. Nakladatelství svoboda: Praha, 1987; Bauerová, J. Postavení ženy v rodině, práci a ve veřejném životě socialistické společnosti. Ústřední výbor českého svazu žen: Praha, 1988; Bebel, A. Žena a socialismus. SNPL: Praha, 1962; Connor, W. D. Socialism, Politics, and Equality. Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR. Columbia University Press: New York, 1979; Engels, F. Origin of the Family, Private Property, and the State. International Publishers: New York, 1972; MacKinnon, C. A. Toward a Feminist Theory of the State. Harvard University Press: Cambridge, 1989; MacKinnon, C. A. Sex Equality. Foundation Press: New York, 2007; Moore, B. Jr. Authority and Inequality under Capitalism and Socialism. Clarendon Press: Oxford, 1987; Radvanová, S. a kol. Žena a právo. Orbis: Praha, 1971; Scott, H. Does Socialism Liberate Women? Beacon Press: Boston, 1974; Šolcová, M. Postavení ženy v socialistické společnosti. Horizont: Praha, 1984.

„Feministky netvrdí, že je pro ženy stejné být na dně ve feudálním, kapitalistickém či socialistickém systému. Upozorňují jen, že navzdory některým reálným změnám stále platí, že dno je dno,“¹ argumentovala v roce 1989 ve své analýze liberálních a socialistických teorií a systémů Catharine MacKinnon. Jaká byla situace žen v Československu mezi lety 1948 a 1989? Je možné spolu s MacKinnon hovořit o „dně“? A pokud ano, co jej charakterizovalo?

Následující kapitola se pokusí podrobit československé socialistické právo kritice z genderového pohledu² a zodpovědět zejména otázku, jak se socialistická ideologie promítla do práva a jak tímto ovlivnila postavení žen. Přestože těžištěm kapitoly budou otázky rovnosti žen a mužů, opomenuta nebude problematika *queer*.³

Tato kapitola začne stručným nástinem marxistických a marxisticko-leninistických analýz „ženské otázky“ a rozbořem jejího zastoupení v aktivitách socialistic-

¹ MacKinnon, C.A. Toward a Feminist Theory of the State. Harvard University Press: Cambridge, 1989, str. 10.

² Pojmem „gender“ [džendr] rozumíme sociálně utvářený soubor vlastností, chování, zájmů, vzhledu atd., který je v určité společnosti spojován s obrazem ženy nebo muže. Biologické vlastnosti, které jsou u žen jiné než u mužů, označujeme jako „pohlaví“. Pro bližší upřesnění srov. Např. Smetáčková, I., Vlková, K. (eds.) Gender ve škole – Příručka pro výuku OV, ON, a ZSV. Otevřená společnost: Praha, 2005, str. 10 „Genderový pohled“ se pak zaměřuje na porozumění a dokumentaci rozdílů v rolích, aktivitách, potřebách a šancích jednotlivců v závislosti na jejich příslušnosti k určitému pohlaví resp. genderu.

³ Pojem používaný pro osoby, jejichž sexuální orientace (gayové a lesby), sexuální identita (transsexuálové) či genderová identita (transgender) se odlišuje od společenské normy.

kého a komunistického hnutí. Zaměří se pak na pokrok v oblasti rovnosti pohlaví a modernizaci postavení žen prostřednictvím práva či státních politik a programů. Za třetí podrobí právní úpravu i praxi kritice a pokusí se identifikovat nerovnosti a překážky, se kterými se ženy setkávaly v realitě socialistické společnosti.

Hned na úvod je třeba čtenáře upozornit, že tento text není kritikou⁴ materiálního pojetí rovnosti, jak se o ni snažily mj. i socialistické státy.⁵ Vychází naopak z premisy, že míra kontroly nad vlastním životem, životní šance či společenské postavení by neměly záviset na pohlaví a že skutečná rovnost mužů a žen v právu i realitě je žádoucí.

1. Ženská otázka a socialismus

1.1 Přístup teorií marxismu-leninismu k rovnosti pohlaví

Otcové marxismu a leninismu⁶ se věnovali problematice postavení žen s různou intenzitou. Marx se jím specificky nezabýval a je paradoxem, že velké porozumění pro to, že třídní rozdělení společnosti není přirozené, ale společensky vytvořené, a tudíž zvrátitelné, nevztáhl na postavení žen. S analogickou analýzou pro pohlaví, tedy upozorněním, že velká část toho, co vnímáme jako „mužské“ či „ženské“, není biologickou daností („pohlaví“), ale je společensky konstruováno („gender“),⁷ přišla až feministická teorie 20. století.⁸ Marx to, co mají ženy společné a co by je mohlo činit „třídou“ pro účely boje za rovnost, považoval za výtvar přírody a nikoli společnosti, a tudíž za neměnné.⁹ Analýza moci, sociální nerovnosti a vykořisťování se tak v Marxově pojetí omezila na vztahy mezi třídami a nikoli pohlavími.

⁴ Srov. např. obhajobu svobody proti rovnosti představiteli neokonzervatismu v USA: S.M. Lipsetem, Nathaniem Glazerem, Danielem Moynihanem, Danielem Bellem, Robertem Nisbetem a Irvingem Kristolem. Pro bližší analýzu viz Connor, W.D. *Socialism, Politics, and Equality. Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. Columbia University Press: New York, 1979, str. 11 a n.

⁵ A která je dnes mnohými považována za vhodný a nutný model, ať již teoretiky, srov. např. Rawls, J. *A Theory of Justice*. Harvard University: Cambridge, 1971, sociálnědemokratickými politiky, či soudy, např. v rozhodnutích k problematice pozitivních opatření (srov. např. rozsudek Evropského soudního dvora ve věci C-409/95 *Hellmut Marschall gegen Land Nordrhein-Westfalen*, Slg. 1997, I-6363, odst. 29, 30).

⁶ Tento oddíl se věnuje diskusi v rámci socialistického hnutí, která měla vliv na budování socialismu v Československu, tedy zejména marxismu a leninismu. Přístup k ženské otázce jiných proudů socialistického hnutí 19. století, tedy např. bakuninských anarchistů, proudonistů, apod., zde není diskutován.

⁷ Viz výše poznámku č. 2.

⁸ Srov. např. Millet, K. *Sexual politics*. Doubleday: Garden City, N.Y., 1970.

⁹ Srov. např. MacKinnon, cit. výše, pozn. č. 1, str. 5.

Engels se otázce naopak věnoval velmi podrobně, ve své knize „Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu“, která poprvé vyšla v roce 1884. Rozeznal, že ženy jsou zvláště utlačované, že jsou občany druhé kategorie ve srovnání s muži a že důvodem této nerovnosti je organizace rodiny v kapitalismu.¹⁰ Požadavek mezigeneračního předávání soukromého majetku v mužské linii dle Engelse vyžadoval jistotu otcovství. Tu v kapitalismu zajišťuje instituce monogamního manželství. Postavení žen v něm Engels přirovnával k otroctví.¹¹

Engels pevně věřil v historickou existenci matriarchátu v prvobytně pospolné společnosti,¹² v období před vznikem soukromého vlastnictví, a domníval se, že zrušení soukromého vlastnictví v socialistické společnosti, tedy změna zřízení, povede automaticky ke změně vztahů mezi pohlavími. Nepředstavoval si návrat ke „kolektivní rodině“ matriarchátu.¹³ Domníval se, že monogamní rodina přetrvává, ale bude založena na sexuální lásce. Kolektivizována ale měla být práce v domácnosti a péče o děti, což by ženám následně umožnilo pracovat mimo domov a získat ekonomickou nezávislost.

Tyto postřehy se pak odrazily v trojdílném plánu dosažení rovnosti, který Engels ve své knize formuloval. Garantováno mělo být za prvé rovné právní postavení žen a mužů a za druhé ekonomická nezávislost žen, která měla být umožněna – za třetí – převzetím domácích prací společností.¹⁴ Tento „plán“ se zaměřil na hned několik závažných problémů postavení žen v kapitalistických společnostech 19. století, a jak bude argumentováno v následujícím oddíle, všechny tři jeho části byly v socialistickém Československu implementovány.

Vedle Engelse bylo pro uvažování socialistů o ženské otázce důležité zejména dílo německého sociálnědemokratického politika Augusta Bebela „Žena a socialismus“. Toto dílo poprvé vyšlo v roce 1879, a pak ještě padesátkrát za autorova života, a bylo výrazně revidováno po vydání Engelsova „Původu rodiny,

¹⁰ Engels, F. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, poprvé vyšlo v roce 1884, zde citováno z Engels, F. *Origin of the Family, Private Property, and the State*. International Publishers: New York, 1972, str. 20.

¹¹ Tamtéž, str. 129.

¹² Srov. též Bauerová, J., Bártová, E. *Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě*. Nakladatelství Svoboda: Praha, 1987, str. 13 a n.

¹³ Přestože takovéto názory byly mezi socialistickými teoretiky zastoupeny, například rakouským psychologem Wilhelmem Reichem či sovětskou diplomatkou Alexandrou Kollontaj, nepředstavovaly hlavní proud hnutí a nebyly nikdy uvedeny v praxi.

¹⁴ Viz též Scott, H. *Does Socialism Liberate Women?* Beacon Press: Boston, 1974, str. 36. Tato publikace je jednou z mála zahraničních publikací, které se zabývají postavením žen za socialismu v Československu, a jednou z mála knih vůbec, které se otázce věnují za použití poznatků západních feministických teorií. Nabízí nejen mnoho jinak nepublikovaných informací, ale též jejich kritickou analýzu. Protože cílem této kapitoly není činit vlastní společenskovední historický výzkum, knihu Hildy Scott používám jako jeden z hlavních zdrojů informací a analýz reálného postavení žen v období 1948 až 1974 v Československu.

soukromého vlastnictví a státu“.¹⁵ Bebel se věnoval širší škále otázek než Engels, například sexualitě či prostituci, a silně se vyslovoval pro ženské volební právo a právo na vzdělání a smíšené instituce, což někteří jiní představitelé socialistického hnutí, mj. Clara Zetkin, považovali za druhořadé a primárně zastupující zájmy buržoazních žen. Přes větší pochopení pro problémy postihující ženy a porozumění pro frustraci žen, které společnost omezuje v sebeuplatnění, Bebel spolu s Engelsem věřil, že revoluce a konec kapitalismu vyřeší též nerovnost mezi pohlavími.

1.2 Ženská otázka v socialistickém hnutí

Socialistické hnutí se před i po vydání těchto knih věnovalo otázce rovnosti pohlaví okrajově. Čtyři následující postřehy toto ilustrují.

Pokud v socialistickém hnutí došlo k diskusím nad ženskou otázkou, je za prvé možno pozorovat že primárním zájmem nebyl nutně zájem žen. Například První internacionála v polovině 19. století zvažovala schválit zákaz práce všech žen, kvůli konkurenci, kterou představovaly na trhu práce pro muže. To by, pokud uvedeno v praxi, znamenalo ekonomickou katastrofu pro mnoho pracujících žen a jejich rodiny.¹⁶

Za druhé je zmínky hodná snaha hnutí vyhranit se oproti feministkám zejm. v západních společnostech, které usilovaly mj. o volební právo, rovný přístup ke vzdělání a o majetková práva žen. Jejich úsilí bylo nahlíženo jako zastupující pouze zájmy buržoazie.

Za třetí, a možná v důsledku snahy vyhranit se proti buržoazním „sufrážetkám“,¹⁷ byly požadavky hnutí v otázce rovnosti pohlaví omezeny na několik málo sociálních témat. Raným příkladem „tematického omezení“ socialistického hnutí je například absence důrazu na politická a majetková práva žen v 19. století. Druhá internacionála označila v roce 1891 zajištění volebního práva žen jako jeden ze svých cílů, v praxi ale převažoval boj za všeobecné volební právo bez ohledu na majetek pro muže.

„Pozice k ženám“ Třetí internacionály (Kominterny) z roku 1924 dobře ilustruje cíle, o které se pak snažily i socialistické společnosti 20. století: „*Kompletní rovnost mezi muži a ženami v právech i společenském životě: radikální reforma rodinného a sňatečného práva, uznání mateřství jako společenské funkce, ochrana matek a dětí. Vytvoření společné péče a výchovy kojenců a dětí (jesle, školky dětské domovy atd.). Založení institucí, které postupně odlehčí břímě dřiny v domácnosti (veřejné vývařovny a prádelny), a systematický boj proti ideologii a tradici poddan-*

¹⁵ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 53.

¹⁶ Tamtéž, str. 51.

¹⁷ Tento výraz byl používán pejorativně, srov. Zetkin, C. Z dějin ženského proletářského hnutí v Německu. Státní nakladatelství: Praha, 1961, str. 88–89.

ství žen.“¹⁸ Zmíněna je sice „kompletní rovnost“, není ale blíže specifikována – velkého detailu se dostává naopak ochraně a kolektivizaci péče o děti a domácnost.

Za čtvrté je zajímavý fakt, že přes velké zapojení žen do socialistických, resp. komunistických hnutí,¹⁹ neměla tato ženské představitelky zabývající se „ženskou otázkou“. Většina²⁰ významných aktivistek se věnovala primárně jiným tématům – „obecným“ problémům proletariátu, jako Clara Zetkin, či aktuálním politickým otázkám, jako Rosa Luxemburg, pacifistka, která vložila velké úsilí do sjednocení socialistických organizací evropských zemí v boji proti začínající první světové válce.

1.3 Nedostatky teorie

Za hlavní nedostatek marxistické teorie je dle mého názoru nutno považovat fakt, že otázka rovnosti pohlaví nebyla nikdy řešena samostatně a jako priorita – žena byla relevantní pouze jako proletářka, její zájmy zohledněny, pouze pokud se kryly se zájmy pracující třídy. V praxi toto ilustruje omezenost aktivit socialistického hnutí představovaných První a Druhou internacionálou a následně Kominternou. Lze nicméně argumentovat, že toto opomenutí vychází z teorie samotné. Představitelka radikálního feminismu MacKinnon dochází k závěru, že marxismus a feminismus jsou neslučitelné, neboť každá teorie identifikuje jiný, jediný a výlučný původ nerovnosti ve společnosti – marxismus třídu a (radikální) feminismus pohlaví.²¹ Existence marxistického a socialistického proudu feminismu na druhé straně ukazuje, že marxistická analýza a kritika kapitalistické společnosti byla reflektována a používána feministickým hnutím.²² Zdá se nicméně, že to samé nelze říci o marxismu.²³ Marxismus totiž vyhlásil boj kapitalismu, a nikoli patriarchátu. „Ženská otázka“ pro něj byla jedním ze sociálních témat, ovšem pouze v rozsahu uchopitelném marxistickými teoriemi. Mnoho témat, souvisejících s hierarchií pohlaví a nikoli sociální nerovností, která nicméně výrazně ovlivňují kvalitu života žen, jako je například sexuální násilí²⁴ na ulici, v rodině či na pracovišti, bylo ignorováno. Příkladem těchto

¹⁸ Kominterny. Position of Women. 1924. Překlad autorka, citováno z Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 65.

¹⁹ Na tento fakt poukazuje např. Shahnazarov, G. Socialism and Equality. Foreign Languages Publishing House: Moscow, 1961, str. 77 a n.

²⁰ Mezi výjimky patří např. sovětská diplomatka Alexandra Kollontaj, která se originálně vyjadřovala k otázkám sexuality a rodiny a zasazovala se o kompletní zrušení instituce manželství.

²¹ MacKinnon, cit. výše, pozn. č. 1, str. 5 a n.

²² Pro přehledný výklad jednotlivých proudů viz. Jaggar, A. Feminist Politics and Human Nature. Rowman and Allanheld: Totowa. 1983.

²³ Srov. tamtéž, str. 237.

²⁴ Srov. Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 61.

nedostatků může být též problematika prostituce. Podle Marxe byla prostituce pouze jedním z příkladů obecné „prostituce“ pracujících,²⁵ pasák rovná se kapitalista. Engels byl přesvědčen, že prostituce je produktem buržoazního manželství a že v éře socialistického manželství založeného na sexuální lásce již nebude prostituce třeba.²⁶ Realita socialistických zemí ale byla jiná – prostituce přetrvala. Vzhledem k tomu, že marxismus-leninismus, jediná legitimní teorie výkladu společenských vztahů, neměl recept, problém nebyl řešen.²⁷

Vedle faktu druhořadosti a nesamostatnosti „ženské otázky“ je třeba upozornit ještě na jednu charakteristiku marxismu-leninismu, a to na důraz kladený na vše hmatatelné, materiální, ekonomické a politické, na úkor „prchavých“ osobních a psychologických otázek.²⁸ Toto znamenalo, že mnoho frustrací, které ženy mohly pociťovat ve veřejné a zejména soukromé sféře, nebylo identifikováno jako společenský problém hodný řešení.

1.4 Nedostatky praxe socialistických států

Obojí právě zmíněná „omezenost“ marxistické teorie pak měla přímý vliv na diskurz v socialistických státech.

Jak jsme viděli, Engelsova analýza původu rodiny zakotvila problematiku nerovnosti pohlaví v nerovnosti vlastnictví. Engels měl za to, že jedno vyřeší druhé. Scott upozorňuje, že bezvýhradné přijetí tohoto výkladu, tedy názor, že socialistické revoluce již vyřešily hlavní důvod existence nerovnosti a poddanství žen – soukromé vlastnictví – prakticky uzavřelo jakoukoli možnost téma znovu otevřít v období skutečné existence socialistických států.²⁹ Zároveň poukazuje na absenci zájmu o duševní aspekty vztahu mezi pohlavími: „*Pokud je možné přičíst poddanství žen vzniku soukromého vlastnictví, není již nutné hledat odpovědi na otázku, jestli jsou ženy dnes skutečně rovny mužům, fyzicky či duševně; snažit se definovat rovnost; ptát se, zda se muži jako jednotlivci či skupina chovají k ženám jako k sobě rovným, či zda se ženy považují za rovné mužům a podle jakých kritérií. Jinými slovy, není nutné rozbalit mysl a duše lidí a provětrat jejich mylné představy a předsudky.*“³⁰

²⁵ Srov. MacKinnon, cit. výše, pozn. č. 1, str. 17 a n.

²⁶ Engels, cit. výše, pozn. č. 10, str. 135 a n.

²⁷ Jak poukazuje Overall, prostituce leží na křižovatce patriarchy a kapitalismu. Bez pochopení jednoho či druhého ji nelze skutečně pochopit. Srov. Overall, C. What's Wrong with Prostitution? Evaluating Sex Work. [1992] Signs, str. 724.

²⁸ Viz též Scott, cit. výše, pozn. č. 14, xi-xii.

²⁹ Z absence diskuse existovaly výjimky – v Československu nikoli náhodou v období „uvolnění“ v druhé polovině šedesátých let. Poslední tři měsíce roku 1966 tak například na stránkách Rudého práva probíhala rozhovorná diskuse (především prostřednictvím dopisů čtenářek) nad tématy zaměstnanosti žen, kolektivní péče o děti, atd. Tamtéž, str. 128 a n.

³⁰ Tamtéž, str. 42.

Tato citace ukazuje, že pohled elit vládnoucích v socialistických společnostech na ženskou otázku se nevyvíjel, a poukazuje na nedostatek nutné sebereflexe.

Toto mělo dva negativní důsledky. Na jedné straně tam, kde se klasikům nepodařilo přesně identifikovat problém či řešení, nebyl prostor pro vytvoření alternativních analýz a výkladu a plánu akce. Příkladem tohoto nezájmu či neporozumění budiž například již problematika násilnění, domácího násilí, sexuálního obtěžování, či otázka postavení homosexuálů.

Na druhé straně i tam, kde se teoretici marxismu-leninismu příliš nemýlili v rozboru *statu quo*, nebyly jejich návrhy nutně uváděny v praxi a nebylo často nikoho, kdo by mohl na tyto nedostatky upozornit. Tento fakt byl podpořen nedůvěrou v sociální vědy.³¹ Příkladem tohoto nedostatku diskuse nad skutečnou implementací cílů marxismu-leninismu může být pohled na instituci rodiny. Engels chápal, že pro emancipaci žen je nutné smazat hranici mezi soukromým a veřejným, a to jak zapojením žen do pracovního procesu mimo domov na straně jedné, tak „zespolečenštěním“ domácích prací a péče o děti na straně druhé. Pozdějšími slovy Lenina: „*Zapojit ženu do společenské produktivní práce, vyrvat ji z „domácího otroctví“, vysvobodit ji z otupující a ponižující podřízenosti věčnému a výlučnému prostředí kuchyně a dětského pokoje – to je naším hlavním úkolem.*“³² Přestože je možné poukázat na pokusy toto uvést v praxi, kladenské ocelárny tak například od roku 1951 nabízely svým pracovníkům a pracovnícím možnost kolektivního stravování, péče o děti a prádelny,³³ nebylo úsilí dostatečné a na ženách zůstalo ležet plné břímě práce v domácnosti, a očekávalo se nadto, že budou též zaměstnány na plný úvazek mimo domov.³⁴

Jak blíže ukážou následující oddíly, došlo tak v socialistických státech k specifickému jevu, označovanému jako „modernizace bez osvobození“.³⁵ Status žen v rodině, práci i veřejném životě byl v mnoha ohledech modernizován. Tento pokrok byl nicméně poznamenán nesvobodným charakterem společnosti. S nástupem komunismu byly veškeré spolky a skupiny zabývající se ženskými otázkami umlčeny,³⁶ ženy, a nejen ony, byly zbaveny svobody shromažďovací

³¹ Scott uvádí, že sociologie, psychologie a demografie byly původně komunistickou vládou zakázány a rehabilitovány až v roce 1956. Tamtéž, str. 105.

³² Lenin, V.I., ze Spisů citováno v Šolcová, M. Postavení ženy v socialistické společnosti. Horizont: Praha, 1984, str. 40.

³³ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 94 a n.

³⁴ K problematice „dvojitěho břemene“ viz dále v oddíle 3.2.1.

³⁵ Havelková, H. Women in and After a „Classless“ Society. In: Zmroczek, C., Mahony, P. (eds.) Women and Social Class – International Feminist Perspectives. Taylor and Francis/UCL: London, str. 69–84. Viz též European Commission, Report: Waste of talents: Turning private struggles into a public issue. Women and Science in the Enwise countries, http://europa.eu.int/comm/research/science-society/pdf/enwise_report2_fulltext-120704.pdf (navštíveno 1. ledna 2008).

³⁶ Od roku 1948 dochází v Česku i na Slovensku ke slučování ženských spolků, které vrcholily založením Československého svazu žen v roce 1950. I ten byl záhy zrušen a byl obnoven až

a svobody projevu. To zapříčinilo nejen nedostatek diskuse na politické resp. celospolečenské úrovni, ale mělo za důsledek také izolaci jednotlivých žen a nemožnost sdílení zkušeností.³⁷ Mnohé zahraniční autorky upozorňují na důležitost ženských skupin, na uvědomování si a formulování svých problémů prostřednictvím metody tzv. „*consciousness raising*“ („zvyšování uvědomění“).³⁸ Tyto skupiny v socialistickém režimu nemohly existovat, a tak problémem nebyl jen nedostatek možnosti komunikovat s patřičnými místy o problémech postihujících ženy, ale již to, že problémy skutečně postihující ženy za této konstelace nemohly být ani přesně identifikovány ženami samotnými.³⁹

Nesvoboda a vysoká míra kontroly většiny aspektů životů lidí, jakož i izolace žen pak měly nejrůznější negativní vedlejší účinky (které dosud, dle znalosti autorky, nebyly plně analyzovány). Jedním příkladem za všechny může být, že přes sliby smazání rozdílu mezi veřejnou a soukromou sférou učinil reálný socialismus z rodiny útočiště, jediné místo, kde stát povětšinou nezasahoval. Analýza, že rodina je „sférou lásky“, do které se dělník utíká ze „sféry výdělků“,⁴⁰ byla vztažena na kapitalistickou společnost. Autoři píší v období socialismu ale nepřipouštěli, že by stejný „útěk“ mohl být nutný i v socialistické společnosti.⁴¹ Rodina nicméně byla útočištěm před společenskou kontrolou, ženy i muži se snažili ji ochránit, což rozhodně nemohlo přispět k rozbití tradičního modelu, kdy byl muž hlavou rodiny a měl moc nad ženou i dětmi.⁴² Zejména v situacích domácího násilí tak byly ženy postaveny před nezáviděníhodný konflikt. Komu byly povinovány loajalitou? Státu, který by je mohl před domácím násilím ochránit, či manželovi?

v roce 1967. Uhrová, E. Kam kráčely feministky. In: Alty a soprány (kapesní atlas ženských iniciativ). Gender Studies Centre: Praha, 1994, str. 23–24.

³⁷ Havelková poukazuje na fakt, že specifickým poloveřejným a polosoukromým prostorem bylo v socialistickém Československu pracoviště. Zde se často odehrávaly diskuse nad problémy žen a jejich postavení – velmi specificky a na západě neexistujícím způsobem. Poukazuje na fakt, že důležitost této funkce pracoviště mohl být jeden z důvodů, proč se ženy po pádu režimu nevracely do domácnosti. Viz Havelková, H. Dimenze „gender“ ve vztahu soukromé a veřejné sféry. [1995] Sociologický časopis, č. 31, str. 25–38, či Havelková, H. Abstract Citizenship? Women and Power in the Czech Republic. [1996] Social Politics, č. 3, str. 243–260.

³⁸ MacKinnon tuto metodu definuje jako „*kolektivní kritickou rekonstituci smyslu ženské sociální zkušenosti*“ („*the collective critical reconstitution of the meaning of women's social experience*“), MacKinnon, cit. výše, pozn. č. 1, str. 83.

³⁹ Za výjimku lze považovat druhou polovinu 60. let, kdy se díky politickému uvolnění dostalo i této otázce větší pozornosti, a to jak na stránkách tisku (diskuse o postavení žen v Rudém právu koncem roku 1966), tak v rámci seminářů a konferencí. Scott například poukazuje na brněnský seminář o situaci žen za socialismu konaný v roce 1965, kde se otevřeně diskutovala problematika „dvojího břemene“, srov. Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 128 a 109–110.

⁴⁰ MacKinnon, cit. výše, pozn. č. 1, str. 70.

⁴¹ Srov. Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 27 a n.

⁴² Tato moc byla mj. ekonomická – k rozdílu v odměňování žen a mužů v období socialismu, viz níže oddíl 3.2.3.

2. Právní úprava a programy modernizace statusu žen

2.1 Před rokem 1948

V období před nástupem komunistického režimu vedle sebe v českých zemích existovalo na jedné straně socialistické hnutí, které se zasazovalo zejména o přijímání ochranného zákonodárství pro ženy a děti, a ženské hnutí na straně druhé,⁴³ které usilovalo zejména o zrovnoprávnění žen a mužů v manželství, zajištění rovného přístupu ke vzdělání, a zejména o zaručení pasivního a aktivního volebního práva.⁴⁴ Obou požadavků bylo postupně dosahováno před i po vzniku první republiky: např. zákaz práce žen v období šestinedělí byl uzákoněn v roce 1859,⁴⁵ postupně byla stanovována kratší pracovní doba a zakázána noční práce žen. Zakázáno bylo používání žen při pracích v podzemí a v povrchových dolech.⁴⁶ Přístup ke vzdělání byl dívkám umožněn roku 1897.⁴⁷ Právě vznikající první republika se k rovnosti pohlaví výslovně přihlásila v Prohlášení nezávislosti Republiky československé z 18. října 1918, známém jako Washingtonská deklarace: „*Ženy budou postaveny politicky, sociálně a kulturně na roveň mužům.*“ V ústavní listině z roku 1920 se požadavek rovnosti promítl do § 106: „*Výsady pohlaví, rodu a povolání se neuznávají.*“ Ústavní listina též zakotvila všeobecné volební právo pro muže i ženy.⁴⁸

Lze zkonstatovat, že při převzetí moci Komunistickou stranou v roce 1948 československé pracovní právo chránilo ženy před určitými podmínkami ohrožujícími jejich zdraví. Právní úprava také, zejména s ohledem na právo volební, právo na vzdělání a práva majetková, víceméně odpovídala tehdejšími požadavkům „buržoazního“ ženského hnutí.

⁴³ Emancipační agendu měl v Českých zemích druhé poloviny 19. stol. například Americký klub dam (1862–1906), Ženský výrobní spolek (1871), Spolek pro ženské studium Minerva (1890), či Výbor pro volební právo žen (1905). K vývoji ženského hnutí v českých zemích viz např. Uhrová, cit. výše, pozn. č. 36, str. 17 a n.

⁴⁴ Toto byly požadavky tzv. první vlny feminismu, spadající do časového období od konce 18. století do konce první poloviny 20. století. Mezi hlavní představitelky patřil např. John Stuart Mill či Olympe de Gouge, v českých zemích se v něm angažovali mj. T.G.M. či Františka Plamínková.

⁴⁵ Císařský patent č. 227/1859 ř.z.

⁴⁶ Např. zákon č. 91/1918 Sb. z. a n. o osmihodinové době pracovní.

⁴⁷ Dívky ze studia (v Předlitavsku) vyloučilo roku 1878 ministerské nařízení ze 6. května 1878, přístup jim umožnil výnos ministerstva z 23. března 1897. První žena byla ještě téhož roku přijata na filozofickou fakultu, následovala medicína roku 1900. Na právnickou fakultu byla první žena přijata až v roce 1919. Blíže viz Lenderová, M. K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století. Mladá fronta: Praha, 1999.

⁴⁸ § 9 zákona č. 121/1920 Sb., kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky.

2.2 Období socialismu

Nový režim se po únorové revoluci také přihlásil k obecnému principu rovnosti pohlaví. Na ústavní úrovni jej deklarovala Ústava 9. května⁴⁹ jejíž § 1 odst. 2 uváděl: „Muži a ženy mají stejné postavení v rodině i ve společnosti a stejný přístup ke vzdělání i ke všem povoláním, úřadům a hodnostem.“ Obdobné ustanovení obsahovala též Ústava 1960⁵⁰ v čl. 20 odst. 3: „Muži a ženy mají stejné postavení v rodině, v práci i ve veřejné činnosti.“ Specifická práva pak byla ženám slíbena pro oblast rodiny, práce, zdraví. Ústava 1960 tak ve svém čl. 27 slibovala: „Rovnoprávné uplatnění žen v rodině, v práci a ve veřejné činnosti je zajišťováno zvláštní úpravou pracovních podmínek a zvláštní zdravotní péčí při těhotenství a mateřství, dále též rozvojem zařízení a služeb umožňujících ženám využít všech schopností k účasti na životě společnosti.“

Ani jedna z ústav ale nepočítala se zřízením ústavního soudu,⁵¹ čímž byla oslabena vynutitelnost ustanovení ústav garantujících práva – naplňování těchto práv na zákonné a podzákonné úrovni nepodléhalo žádné soudní kontrole.⁵² Přesto nelze těmto proklamacím zcela upřít význam – v období socialismu v Československu existovala skutečná snaha o modernizaci statusu žen a o rovnost pohlaví.

Jak napovídá titul jedné z publikací zabývajících se ženskou otázkou, „Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě“,⁵³ zaměřovala se opatření zejména na tyto tři oblasti. V následujícím textu obrátíme pozornost nejprve k nim: k rodině, vzdělání, práci a sociálním otázkám a k veřejnému, zejména politickému životu.

2.2.1 Rodinné právo

Ústava 9. května garantovala v § 10 odst. 1 manželství, rodině a mateřství ochranu státu. Stát měl podle odst. 2 pečovat o to, „aby rodina byla zdravou základnou rozvoje národa“. Již v roce 1948 byla též ústavně zakotvena rovnost manželských a nemanželských dětí.⁵⁴

Komunistická strana se hlásila ke snaze eliminovat tradiční, patriarchální model rodiny, a zasadit se o „rodinu demokratickou“.⁵⁵ Zákon o právu rodinném z roku 1949,⁵⁶ jakož i v roce 1963 přijatý zákon o rodině⁵⁷ se tak snažily modernizovat vztahy mezi muži, ženami a dětmi v rodině.⁵⁸

⁴⁹ Ústavní zákon č. 150/1948 Sb.

⁵⁰ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb.

⁵¹ Zákon o československé federaci z roku 1968 sice předpokládal zřízení ústavního soudu federace a ústavních soudů národních republik, tyto ale nikdy nebyly zřízeny.

⁵² Viz kapitoly o ústavním právu dále v této publikaci.

⁵³ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12.

⁵⁴ § 11 odst. 2 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

⁵⁵ Srov. Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 61.

⁵⁶ Zákon č. 265/1949 Sb., o právu rodinném, který nabyl účinnosti k 1. 1. 1950.

⁵⁷ Zákon č. 94/1963 Sb., o rodině, který nabyl účinnosti k 1. 4. 1964.

Zákon o právu rodinném tak zrušil mj. ustanovení obecného občanského zákoníku o muži jako „hlavě rodiny“, dle kterého muž řídil domácnost, určoval bydliště a jemuž byla manželka povinna poslušností a pomocí.⁵⁹ Podle § 15 zákona o právu rodinném naopak měli „v manželství [...] muž i žena stejná práva a stejné povinnosti“ a „o podstatných věcech rodiny založené jejich manželstvím [...] rozhodovali vzájemnou dohodou“ (§ 16 odst. 1).

Zrušeno bylo též ustanovení o „otcovské moci“, které dávalo otci, a nikoli matce dětí zvláštní práva se zřetelem k volbě povolání dětí a jejich jmění.⁶⁰ Zákon o právu rodinném stanovil rovně, že rodičovská moc náleží oběma rodičům.⁶¹

Odstraněno bylo také přidělení rozdílných rolí, které stanovil obecný občanský zákoník v § 141: „Jest především povinností otcovou tak dlouho pečovati o výživu dětí, dokud nemohou samy se vyživovati. Na matce je zvláště pečovati o jejich tělesnou výchovu a o jejich zdraví.“ Nový zákon nečinil mezi rodiči rozdílů.

Liberalizována byla možnost rozvodu manželství. V této souvislosti je třeba poznamenat, že již obecný občanský zákoník z roku 1811, ve znění pozdějších předpisů, obsahoval relativně pokrokovou úpravu. Nestanovil možnost rozvodu odlišně v závislosti na pohlaví, a přestože možnosti rozvodu v případech nedostatku „srozumění“ manželů byly limitovány, potenciálně pokrývaly případy domácího násilí – mezi důvody rozvodu figurovaly „životu nebo zdraví nebezpečné úklady; kruté nakládání nebo podle postavení osob velmi citelné, opětovné ubližování“.⁶²

Nový zákon o právu rodinném rozšířil možnost rozvodu i bez souhlasu manžela. Výjimkou byly případy zavinění rozvratu: podle § 30 odst. 2 tak „o rozvod [...] nemohl] žádat manžel, který rozvrat výlučně zavinil, ledaže druhý manžel

⁵⁸ Tato reforma byla obdobou změn v rodinném právu ostatních socialistických zemí. Lenin podepsal dekrety výrazně zrovnoprávňující ženy v oblasti práva rodinného a sňatečného již v prosinci roku 1917. Srov. Shahnazarov, G. Socialism and Equality. Foreign Languages Publishing House: Moscow, 1961, str. 81.

⁵⁹ Císařský patent č. 946/1811 Sb.z.s., obecný občanský zákoník stanovil v § 91, že: „Muž je hlava rodiny. V této vlastnosti přísluší mu obzvláště právo vésti domácnost; náleží mu však také závazek, aby poskytoval manželce podle svého jmění slušnou výživu a zastupoval ji ve všech případech.“ § 92 doplnil: „Manželka obdrží jméno mužovo a požívá práv jeho stavu. Jest povinna následovati muže do jeho bydliště, pomáhati, seč jest, v domácnosti a ve výdělku, a pokud toho vyžaduje domácí pořádek, sama plniti i dáti plniti opatření mužem učiněná.“

⁶⁰ § 147 a násl. císařského patentu č. 946/1811 Sb. z. s.

⁶¹ § 55 zákona č. 265/1949 Sb., o právu rodinném.

⁶² Důležité důvody, ze kterých mohl být rozvod přiznán, stanovil § 109: „Byl-li žalovaný uznán vinným cizoložství nebo zločinu; jestliže zlomyslně opustil žalujícího manžela nebo vedl nepořádný život, čímž značná část jmění žalujícího manžela nebo dobré mravy rodiny byly vystaveny nebezpečství; rovněž životu nebo zdraví nebezpečné úklady; kruté nakládání nebo podle postavení osob velmi citelné, opětované ubližování; trvalá, s nebezpečstvím náklady spojená tělesná vada.“ Císařský patent č. 946/1811 Sb. z. s., obecný občanský zákoník.

[...projevil] s rozvodem souhlas.“⁶³ Institut zavinění byl pak zmírněn v roce 1955, kdy mohlo být manželství rozvedeno i bez souhlasu druhého manžela soudem ve výjimečných případech, pokud spolu manželé po dlouhou dobu nežili.⁶⁴ Dle zákona o rodině z roku 1963 pak již zavinění rozvratu nebylo relevantní.

Těž úprava vztahu rodičů k dětem po rozvodu a rozdělení jmění byly učiněny genderově neutrálními. Původní obecný občanský zákoník sice nestanovil pravidlo pro svěřeni dětí rozdílně pro otce a matku,⁶⁵ upravil ale kategoricky, že náklady na výchovu nese otec⁶⁶ a že v době, než soud rozhodne o rozdělení jmění, bude „manželce a dětem vyměřena slušná výživa“.⁶⁷

Snahu o zrovnoprávnění mužů a žen v rodinných vztazích pak může konečně ilustrovat i zdánlivě nevýznamný fakt, že děti již dle zákona o právu rodinném nenesly automaticky příjmení otcovo.⁶⁸

Co se týče výživného, je vhodné poznamenat, že zákon o právu rodinném z roku 1949, přestože upravil finanční povinnosti otce dítěte, za kterého matka dítěte není provdána,⁶⁹ nepočítal s vyživovací povinností rozvedeného manžela či manželky. Toto lze vysvětlit mj. existencí presumpce plné zaměstnanosti žen a představou, že tyto budou schopny samy sebe uživit. Tento institut zavedl opět, nově genderově neutrálně, zákon o rodině z roku 1963.⁷⁰

Velký důraz byl naproti tomu kladen na zajištění vyživovací povinnosti dětí, což mělo pozitivní dopad na situace pečujících osob – žen. Upozorňováno⁷¹ je zejm. na institut srážek ze mzdy, které soudy v této souvislosti využívaly a který vzhledem k faktu, že zaměstnavatelé byly socialistické organizace, byl efektivním způsobem, jak vymoci výživné. Již v roce 1948 byl přijat zákon o zálohování výživného dětem, dle kterého stát v případech obtížného vymáhání výživného poskytoval oprávněným osobám zálohy na výživné.⁷²

⁶³ Manželství též nebylo možné rozvést, bylo-li by to v rozporu se zájmem nezletilých dětí. Tuto úpravu zná i současné rodinné právo, viz § 24 odst. 2 zákona č. 94/1963 o rodině, ve znění pozdějších předpisů.

⁶⁴ § 30 odst. 4 zákona č. 265/1949 Sb., o právu rodinném, ve znění zákona č. 61/1955 Sb., o změně předpisů o rozvodu.

⁶⁵ § 141 císařského patentu č. 946/1811 Sb.z.s., stanovil: „Jestli manželé při rozvodu nebo rozluce manželství neshodli se za souhlasu soudu o péči a výchově dětí, rozhodne soud, přibližuje ku zvláštním poměrům případu se zřetelem k zájmům dětí, povolení, osobnosti a vlastnostem manželů a k příčinám rozvodu nebo rozluky, mají-li všechny nebo které děti otci nebo matce býti ponechány.“

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Tamtéž, § 117.

⁶⁸ Srov. § 146 císařského patentu č. 946/1811 Sb.z.s. a § 36 zákona č. 265/1949 Sb.

⁶⁹ § 76 zákona č. 265/1949 Sb., o právu rodinném.

⁷⁰ § 92 zákona č. 94/1963 Sb., o rodině.

⁷¹ European Commission, Report: Waste of talents: Turning private struggles into a public issue. Women and Science in the Enwise countries, http://europa.eu.int/comm/research/science-society/pdf/enwise_report2_fulltext-120704.pdf, str. 16 a n. (navštíveno 1. ledna 2008).

⁷² Zákon č. 57/1948 Sb. ze dne 25. března 1948, o zálohování výživného dětem.

Přestože oborově tato úprava nespadá pod právo rodinné, je nakonec třeba zdůraznit, že socialismus myslel též na osvobození žen v reprodukčních otázkách. Za jeden ze základních momentů emancipace žen za socialismu je třeba považovat legalizaci potratu z roku 1957.⁷³ Zákon o umělém přerušeni těhotenství umožnil provedení potratu se souhlasem ženy a po předchozím povolení interrupční komise z důvodů zdravotních nebo jiných zvláštního zřetele hodných a současně zrušil trestný čin usmrcení lidského plodu.⁷⁴

Scott podotýká, že tato legislativa byla součástí obecného programu probíhajícího ve všech socialistických zemích východní Evropy – Sovětský svaz legalizoval interrupci v roce 1955,⁷⁵ ihned poté následovaly Bulharsko, Rumunsko, Polsko, Maďarsko a Československo.⁷⁶

2.2.2 Vzdělání

Komunistická ideologie si uvědomovala význam vzdělání pro emancipaci tříd a pohlaví. Vyloučení žen ze vzdělání bylo trefně identifikováno jako jeden ze způsobů, jak je udržet v „roli služebné“.⁷⁷ Reformy vzdělání se zaměřily, vedle privilegií teritoria a třídy, též na odstranění privilegia pohlaví.⁷⁸

V důsledku školské reformy se v Československu výrazně zvýšila vzdělanost žen. Absolventky vysokých škol tak v roce 1934 tvořily pouhých 14 % absolventů, zatímco v roce 1987 to bylo 44 %.⁷⁹

Problémem ale zůstala výrazná segregace podle oborů, která byla často aktivně podporována zákony či školskou politikou, jak bude rozebráno níže.⁸⁰

⁷³ Zákon č. 68/1957 Sb., o umělém přerušeni těhotenství.

⁷⁴ Původní § 218 trestního zákona č. 86/1950 Sb.

⁷⁵ Potraty byly v Sovětském svazu původně legalizovány hned po říjnové revoluci, v roce 1936 byly nicméně opět zakázány. Srov. Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 104.

⁷⁶ Východní Německo mělo potratový zákon již z roku 1947. Tamtéž.

⁷⁷ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 129. Srov. též trefnou analýzu S. K. Neumanna: „Aby ji mohli lépe ovládat, ponechávali ji v nezkušenosti a nevědomosti, musela být počestná, poslušná, pokorná, plachá, musela mít prostě všechna „p“ takzvaného ženství, aby vyhovovala mužovu vkusu. Tato vláda mužů měla i svůj rub. Jako všechno, co je zotročováno, zvrhla se i žena a získala druhotné povahové rysy, které muži jeho převahu velmi otrávil. Přestože muž měl moc, žena se stávala lstivou, úskočnou a falešnou. Protože jí zakázali každou významnější činnost, stala se malichernou, hádavou a ufnukanou; protože musela zůstat nezkušená a nevědomá, nemohla být muži rovnocennou partnerkou a mravní propast rozdělovala ty, které spojovala trvalá monogamie.“ Neumann, S. K. Dějiny ženy, sv. 1. Epocha: Bratislava, 1970, str. 14.

⁷⁸ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 142.

⁷⁹ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 159. Statistiky ze Sovětského svazu tvrdí, že počet žen na vysokých školách převýšil počet studentů mužského pohlaví již v roce 1981/82. Tamtéž, str. 143.

⁸⁰ Viz dále oddíl 3.2.2.

2.2.3 Pracovní a sociální právo

Ústava 9. května garantovala v § 26 všem občanům právo na práci,⁸¹ stanovila ženám právo na zvláštní pracovní podmínky⁸² a právo na spravedlivou odměnu a stejnou odměnu pro muže a ženy.⁸³

Snaha zajistit co nejvyšší míru zaměstnanosti žen skutečně vedla k nárůstu jejich účasti na trhu práce, oproti běžnému vědomí ale nárůstu překvapivě pomalému a postupnému, jak ukazuje následující tabulka:

Podíl pracujících žen v Československu, vyjádřeno v % počtu pracujících⁸⁴

Rok	1948	1950	1960	1970	1980	1984
%	37,4	38,0	42,8	46,7	45,6	46,0

Vztah socialistického pracovněprávního zákonodárství k ženám lze jinak shrnout dvěma výrazy: proklamace rovnosti a ochrana. Toto ilustruje např. čl. VII zákoníku práce z roku 1965: „*Ženy mají právo na stejné postavení v práci jako muži. Ženám se zajišťují pracovní podmínky umožňující jim účast na práci nejen s ohledem na jejich fyziologické předpoklady, ale zejména také s ohledem na jejich společenskou funkci v mateřství, při výchově dětí a péči o ně.*“⁸⁵

Rovnost byla zaručována zejména v oblasti mezd, přestože právní zrovnoprávnění v této oblasti pochází z doby před únorem 1948,⁸⁶ a jak bude ukázáno dále, nikdy jí skutečně nebylo dosaženo v realitě.

Ochrana se pak týkala nejen mateřství, ale též „společenské funkce mateřství“, což vedlo k omezení možností uplatnění žen na trhu práce mj. institutem zákazu některých prací všem ženám.

Přesto je třeba pozitivně hodnotit ochranu matek v pracovněprávních vztazích – mateřskou dovolenou v trvání 18 týdnů zavedenou v roce 1950⁸⁷ a v roce 1965 prodlouženou na 22 týdnů a o tři roky později na 26 týdnů,⁸⁸ či zavedení „další mateřské dovolené“ k prohloubení mateřské péče o dítě nejprve v délce jednoho roku a následně dvou let.⁸⁹ Zákoník práce z roku 1965 věnoval pracovním pod-

⁸¹ § 26 odst. 1 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

⁸² 26 odst. 3 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.: „*Ženy mají se zřetelem k těhotenství, mateřství a péči o děti nárok na zvláštní úpravu pracovních podmínek.*“

⁸³ § 27 odst. 1 a 4 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

⁸⁴ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 188.

⁸⁵ Zákon č. 65/1965 Sb., zákoník práce, v původním znění.

⁸⁶ Vyhláška č. 74/1945 Ú. l.

⁸⁷ § 13 zákona č. 66/1950 Sb.

⁸⁸ Zákon č. 65/1965 Sb., zákoník práce, v původním znění a ve znění novely, zákona č. 88/1968 Sb., o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a o přidavcích na děti z nemocenského pojištění.

⁸⁹ Tamtéž.

mínkám žen samostatný oddíl, který vedle právě uvedených opatření stanovil mj. zajištění výdělku v případě převedení těhotné ženy na jinou práci, ochranu před rozvázáním pracovního poměru, zvláštní úpravu pracovní doby atd.⁹⁰

Garance pracovního místa pak byly doprovázeny sociálními dávkami v souvislosti s porodem a mateřstvím. Nový zákon o národním pojištění tak již v roce 1948 garantoval dvě dávky: porodné a peněžitou pomoc v mateřství (poskytovanou po dobu 18 týdnů).⁹¹ Doba, po kterou byly poskytovány, byla postupně prodlužována s prodlužováním mateřské dovolené.⁹² Zákon o mateřském příspěvku z roku 1969 pak ženy finančně zajišťoval v případě další péče o dítě po dobu jednoho roku, od roku 1971 pak ve výjimečných případech až do tří let.⁹³

Nelze nicméně neupozornit, že všechna tato opatření předpokládala, že osobou pečující o dítě bude žena. Dále je třeba poznamenat, že většina těchto velkorysých opatření byla přijímána koncem 60. a začátkem 70. let, kdy se Československo potýkalo za prvé s problémem „přezaměstnanosti“ a za druhé s poklesem porodnosti.⁹⁴ Je tedy pochybné, zda tato opatření primárně sledovala zájem žen.

Za jeden z největších výdobytků socialismu z pohledu rodičů lze považovat široce dostupnou péči o děti. Povinnost tato zařízení zakládat stanovil samotný zákoník práce v § 149 odst. 2: „*Národní výbory zřizují, udržují a zlepšují zařízení pro poskytování služeb, budují jesle, mateřské školy, zřizují školní jídelny, školní družiny, kluby a obdobná zařízení pro školní mládež, dbají, aby dobře plnily své poslání, a upravují jejich provoz tak, aby odpovídaly potřebám pracujících žen a matek.*“ Počet jeslí a školek v Československu tak narostl z 2 500 v roce 1936 na 67 000 v roce 1967.⁹⁵

A je třeba upozornit též na snahu zajistit i jiné domácí práce kolektivně: „*Místní a městské národní výbory odpovídají za to, aby místní výroby, služby a opravářská činnost uspokojovaly potřeby občanů. Zvýšenou pozornost věnují rozvoji a zkvalitnění takových služeb, které osvobozují ženy od namáhavých domácích prací, zvyšují úroveň kultury bydlení, hygieny a čistoty obce. Usilují, aby na tomto úseku byly postupně odstraněny rozdíly mezi městem a venkovem.*“⁹⁶

Předpisy o nemocenském pojištění a sociálním zabezpečení pak obsahovaly další výhody pro ženy. Zákon o národním pojištění z roku 1948⁹⁷ upravil pomoc v mateřství – ženám náležela bezplatná pomoc lékařská a pomoc porodní

⁹⁰ § 153 odst. 1 zákona 65/1965 Sb., zákoník práce, v původním znění.

⁹¹ § 44 zákona č. 99/1948 Sb., o národním pojištění, v původním znění.

⁹² Srov. též zákon č. 58/1964 Sb., o zvýšení péče o těhotné ženy a matky.

⁹³ Zákon č. 154/1969 Sb., o mateřském příspěvku, následně nahrazen zákonem č. 107/1971 Sb., o mateřském příspěvku.

⁹⁴ Srov. Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 117 a n.

⁹⁵ Tamtéž, str. 92.

⁹⁶ § 3 odst. 1 nařízení 71/1960 Sb., o rozšíření pravomocí a odpovědnosti národních výborů a o uspořádání a činnosti jejich orgánů.

⁹⁷ §32 zákona č. 99/1948 Sb., o národním pojištění.

asistentky, a to ústavní i mimoústavní, pojišťovna též poskytovala dětské vybavy či na jejím místě peněžitou náhradu.

Z oblasti sociálního zabezpečení stojí za zmínku též úprava započítání doby péče o dítě jako náhradní doby zaměstnání pro účely důchodových dávek, zavedená v roce 1955.⁹⁸

Je třeba zdůraznit, že mnoho těchto opatření zdaleka není v kapitalistických systémech samozřejmostí. Například v USA nejen že není garantováno mnoho pozitivních práv – od zajištění pracovního místa ženám v době těhotenství⁹⁹ a mateřství, přes dávky v mateřství, až po zohlednění dob péče o dítě v důchodovém zabezpečení – ale stát do mnohem nedávnější doby také restriktivně upravoval nejrůznější aspekty intimní sféry. Například teprve v roce 1965 zrušil Nejvyšší soud právní zákaz používání antikoncepce manželi,¹⁰⁰ teprve v roce 1973 umožnil potrat bez uvedení důvodu,¹⁰¹ a trestání homosexuálního pohlavního styku shledal neústavním teprve v roce 2003.¹⁰²

2.2.4 Účast na politickém rozhodování

Přestože zavedení ženského volebního práva dlouho nebylo jednou z priorit socialistického hnutí,¹⁰³ stalo se zapojení žen do politického rozhodování ve 20. století jedním z cílů socialistických států. Slovy Lenina, „a dokud nebudou ženy zapojeny do veřejné služby, do milice, do politického života, [...] nelze vybudovat demokracii, natož pak socialismus“.¹⁰⁴

Ústavy a volební předpisy stanovily formální rovnost pohlaví – aktivní i pasivní volební právo pro muže a ženy – již v období první republiky. Počet žen v zastupitelských sborech nicméně v tomto období nepřekročil 5 %. Tato situace se změnila po druhé světové válce, kdy v Ústavodárném shromáždění zasedlo 7,65 % žen a v Národním shromáždění ve volebním období 1948–1954 již 12 %

⁹⁸ § 6 zákona č. 55/1956 Sb., o sociálním zabezpečení, v původním znění.

⁹⁹ Z hlediska teorií rovnosti je zajímavé poukázat na fakt, že důraz kladený na formální rovnost (a odmítání „ochrany“ či „protektce“ žen) vedly původně Nejvyšší soud k závěru, že těhotná žena není srovnatelná s mužem pro účely povinnosti rovného zacházení a že zaměstnavatelé či stát nejsou povinni s ní zacházet stejně jako s muži, a mohou s ní tedy zacházet jinak (hůř). Srov. Rozhodnutí Nejvyššího soudu USA *Geduldig v. Aiello* 417 U.S. 484 (1979) či *General Electric v. Gilbert* U.S. Supreme Court 429 U.S. 125 (1976). Pro účely zaměstnání byla těhotným ženám garantována rovná práva v roce 1978 zákonem o diskriminaci z důvodu těhotenství („Pregnancy Discrimination Act“), který novelizoval Hlavu VII. zákona o občanských právech („Title VII of the Civil Rights Act“). Na ústavní úrovni zůstává argumentace obsažena v rozsudku *Geduldig v. Aiello* platná.

¹⁰⁰ Nejvyšší soud Spojených států amerických ve věci *Griswold v. Connecticut*, 381 U.S. 479 (1965).

¹⁰¹ Nejvyšší soud Spojených států amerických ve věci *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973).

¹⁰² Nejvyšší soud Spojených států amerických ve věci *Lawrence v. Texas* U.S. Supreme Court 539 U.S. 558 (2003).

¹⁰³ Viz výše, oddíl 1.2.

¹⁰⁴ Lenin, V. I., ze Spisů citováno z Bauerová, Bártová, pozn. č. 12, str. 230.

žen. Průměrný podíl žen v Národním shromáždění v době socialismu činil 23 % a přesahoval 30 % na komunální úrovni (místní, městské, okresní a krajské národní výbory).¹⁰⁵ Přestože se často hovoří o zákonných kvótách,¹⁰⁶ tyto kvóty nebyly zakotveny v právu. Zvýšení zastoupení žen tak bylo prováděno skrze stranickou hierarchii, prostřednictvím „opatření a stimulů v oblasti konkrétní realizace“.¹⁰⁷

K zajištění větší participace žen fungovaly u městských, místních a obvodních národních výborů výbory žen. K jejich hlavním posláním patřila „*politicko-výchovná a osvětová činnost mezi ženami s cílem zvyšovat jejich aktivní účast na řešení a zabezpečování konkrétních úkolů hospodářské a kulturní výstavby, zapojovat ženy do veřejného, hospodářského a kulturního života, zejména je zapojovat do činnosti národního výboru a jeho komit*“.¹⁰⁸

3. Nedostatky

3.1 Témata víceméně ignorovaná

Podívejme se na otázky, kterými se právo ani politika v období socialismu nezabývaly.

Jako první je vhodné zmínit problematiku sexuálního násilí – domácího násilí v rodině, sexuálního obtěžování na pracovišti i mimo něj. Tyto otázky nebyly specificky řešeny právem – byly postižitelné až v rozvinutých stadiích obtěžování či týrání, tedy až tehdy, kdy bylo oběti ublíženo natolik, že se takové jednání považovalo za některý z trestných činů. V oblasti domácího násilí reagovaly represivní složky až na závažné ublížení na zdraví, popřípadě vraždu.¹⁰⁹

Typické je, že ani jedna z obsáhlých publikací k tématu žen ze 70. a 80. let, které mají ambici zodpovědět všechny otázky kolem žen v socialismu, se otázkou specificky nevěnuje.¹¹⁰

¹⁰⁵ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 234–235.

¹⁰⁶ Srov. např. Rakušanová, P. Ženy v politice a postoje veřejnosti. Datum vytvoření neuvedeno. http://www.cvvm.cas.cz/upl/nase_spolecnost/100011s_rakusanova_zeny.pdf (naposledy navštíveno 1. ledna 2008).

¹⁰⁷ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 232.

¹⁰⁸ § 73 odst. 2 nařízení 71/1960 Sb., o rozšíření pravomoci a odpovědnosti národních výborů a o uspořádání a činnosti jejich orgánů.

¹⁰⁹ Tento stav přetrval hluboko do období transformace. Viz blíže důvodovou zprávu k návrhu zákona, kterým se mění některé zákony v oblasti ochrany před domácím násilím. PSP 2004, tisk 828/0, www.psp.cz.

¹¹⁰ Autorka pracovala s publikacemi Šolcová, M. Postavení ženy v socialistické společnosti. Horizont: Praha, 1984; Bauerová, J., Bártová, E. Proměny ženy v rodině, práci a ve veřejném životě. Nakladatelství svoboda: Praha, 1987; Bauerová, J. Postavení ženy v rodině, práci a ve veřejném životě socialistické společnosti. Ústřední výbor českého svazu žen: Praha, 1988, a Radvanová, S. a kol. Žena a právo. Orbis: Praha, 1971.

Co se týče prostituce a pornografie, byla snaha tyto jevy potlačit. Trestní zákon z roku 1950 postihoval využívání prostituce jiných, zakázány byly obchod se ženami a kuplířství,¹¹¹ zakázána byla též výroba, přechovávání a šíření pornografie, které naplňovaly skutkovou podstatu trestného činu ohrožení mravnosti.¹¹² Za pozitivní lze označit, že trestným bylo využívání prostituce, resp. pornografie jiných. Nelze ale než poukázat na negativa. Trestní právo zaprvé žádným způsobem nepostihovalo klienty prostitutů a prostitutek,¹¹³ a zadruhé, přestože výkon prostituce či účast na výrobě pornografie nebyly výslovně trestnými, v praxi přesto docházelo k perzekuci prostitutů a prostitutek. Využíván byl zejména § 188a trestního zákona z roku 1950 o příživnictví.¹¹⁴ Nový trestní zákon z roku 1961 pak již prostituci v ustanovení o příživnictví přímo zmiňoval: „Kdo se soustavně vyhýbá poctivé práci a opatřuje si prostředky k obživě prostitucí, hazardní hrou nebo jiným nekalým způsobem, bude potrestán odnětím svobody až na dvě léta.“¹¹⁵ Obdobně jako u sexuálního násilí nebyla tato témata diskutována, a už vůbec ne z genderového pohledu.

Dalším ne-tématem byla práva gayů a leseb a práva transgender a transsexuálů. Zákony jim zaprvé negarantovaly právo na rovné zacházení, jak tomu bylo u pohlaví. Některé právní normy byly dokonce přímo diskriminační – trestní zákon z roku 1950 tak kriminalizoval homosexuální pohlavní styk.¹¹⁶ Toto ustanovení nebylo přejato zákonem z roku 1961. I ten nicméně až do roku 1990 rozlišoval mezi homosexuálním a heterosexuálním stykem – obsahoval trestný čin „pohlavního styku s osobou téhož pohlaví“, který kriminalizoval pohlavní styk s osobou téhož pohlaví mladší než 18 let (heterosexuální pohlavní styk byl legální od 15 let).¹¹⁷ Obojí úprava kriminalizovala homosexuální prostituci a to jak na straně prostituta či prostitutky, tak na straně klienta či klientky.

¹¹¹ § 243 a § 243a zákona č. 86/1950 Sb., trestního zákona, ve znění pozdějších předpisů.

¹¹² Tamtéž, § 244.

¹¹³ S výjimkou homosexuální prostituce, viz následující odstavec.

¹¹⁴ § 188a zákona č. 86/1950 Sb., trestního zákona, ve znění zákona č. 63/1956 Sb.: „Kdo se živí nekalým způsobem a vyhýbá se poctivé práci, bude potrestán odnětím svobody na tři měsíce až dvě léta.“

¹¹⁵ § 203 zákona č. 140/1961 Sb., trestního zákon, v původním znění.

¹¹⁶ § 241 zákona č. 86/1950 Sb., trestního zákona: „(1) Kdo se pohlavně stýká s osobou téhož pohlaví, bude potrestán odnětím svobody až na jeden rok. (2) Odnětím svobody na jeden rok až pět let bude pachatel potrestán, dopustí-li se činu uvedeného v odstavci 1 a) s osobou mladší než osmnáct let, nebo b) za úplatu. (3) Kdo se nabídne k pohlavnímu styku s osobou téhož pohlaví za úplatu, bude potrestán odnětím svobody na šest měsíců až tři léta.“

¹¹⁷ § 244 zákona č. 140/1961 Sb., trestního zákona, v původním znění: „(1) Kdo se po dovršení osmnáctého roku svého věku pohlavně stýká s osobou téhož pohlaví mladší než osmnáct let, nebo kdo se pohlavně stýká s osobou téhož pohlaví, zneužívaje její závislosti, bude potrestán odnětím svobody na jeden rok až pět let. (2) Stejně bude potrestán, kdo a) za pohlavní styk s osobou téhož pohlaví přijme nebo poskytne úplatu, nebo b) pohlavním stykem s osobou téhož pohlaví budí veřejné pohoršení.“

Co se týče změny pohlaví u transsexuálních osob, přestože byly za socialismu operace prováděny, nebyly plně vyřešeny právní aspekty této změny. Například právo užívat neutrální jméno a příjmení zavedl až nový zákon o matrikách z roku 2000.¹¹⁸

Vedle právě zmíněných nedostatků hmotné úpravy je důležité upozornit na absenci či nedostatečnost mechanismů nápravy. O neexistenci ústavních soudů již byla řeč, nicméně i tam, kde existovala možnost nápravy, nebylo často možné se jí reálně dovolat. Za příklad mohou posloužit pracovněprávní spory, které projednávaly buď rozhodčí komise volené odborovým orgánem, či soudy. Vzhledem k tomu, že „v socialistickém státě byl odstraněn antagonistický protiklad mezi prací a kapitálem“ a „zájmy kolektivu a jednotlivce [...byly] zásadně totožné“,¹¹⁹ je nasnadě, jak vítané byly jakékoli stížnosti zaměstnanců proti zacházení zaměstnavatelů. Jediným zaměstnavatelem v období let 1948–1989 byl navíc stát prostřednictvím socialistických organizací.¹²⁰ Kdo by se obrátil s žalobou na diskriminaci proti socialistické organizaci, tedy všemocnému státu? Rovná práva byla považována za zaručená. Jakákoliv individuální aktivita jednotlivce pak byla buď nepotřebná, pokud usilovala o totéž, co již bylo „zaručeno“, nebo škodlivá, pokud usilovala o něco jiného, než co pod rovností rozuměl komunistický režim.

3.2 Nerovnost mezi pohlavími přetrvávající v právu i praxi

3.2.1 Rodina

Přestože rodinné právo formálně odstranilo existenci „rolí“ muže a ženy v rodině, ženy zůstaly primárními pečovatelnkami o domácnost i děti. Vznikla tak situace označovaná jako „dvojí břemeno“, ve které ženy pracovaly na plný úvazek a současně pečovaly o domácnost a děti. Tento model přetrvával v ČR dodnes.

Co „dvojí břemeno“ pro ženy znamenalo, ukazuje dobře např. výzkum Státní populační komise ze začátku 60. let, který se mj. zaměřil na rozdíly v trávení času mezi muži a ženami. Žena s dvěma dětmi podle něj strávila denně v průměru devět hodin prací a cestou do práce, pět až pět a půl hodiny nakupováním a péčí o domácnost, maximálně hodinu a půl věnovala dětem, hodinu a čtyřicet minut sobě, a šest hodin strávila spánkem. Její manžel měl denně o čtyři hodiny více volného času než ona.¹²¹

V době, kdy si na počátku 60. let ženy na západě Evropy a ve Spojených státech stěžovaly na frustrace pramenící z omezených životních možností, ženy ve východní Evropě byly prostě jen absolutně přepracovány a vyčerpány.¹²²

¹¹⁸ § 72 odst. 5 zákona č. 301/2000 Sb., o matrikách.

¹¹⁹ Šamořil, K. Právo v národním hospodářství. Pracovní právo. Státní pedagogické nakladatelství: Praha, 1987, str. 197.

¹²⁰ § 8 zákona 65/1965 Sb., zákoníku práce, v původním znění.

¹²¹ Citováno ze Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 106.

¹²² Tamtéž, str. 109.

Je možné důvod této situace nalézt v právu? Lze argumentovat, že co se týče péče o děti, právo aktivně podporovalo ženy v plnění „mateřského poslání“ a zcela opomnělo roli muže jako otce. Mateřská a další mateřská dovolená tak byla umožněna pouze ženám, jen ženy také mohly být příjemkyněmi souvisejících dávek a čas strávený pouze ženami péčí o dítě se započítával jako náhradní doba v rámci důchodového pojištění.

Tato legislativa působila zaprvé symbolicky, když hovořila o ženách v jejich tradiční roli matky a pečovatelky, ale měla též zcela konkrétní hmotný důsledek, totiž že ve výsledku znemožňovala mužům se o péči o děti s ženami dělit.

Jen na okraj lze též poznamenat, že nikdy také nebyl setřen rozdíl mezi soukromou a veřejnou sférou slibovanou kolektivizací péče o domácnost. Jak poznamenává Scott, prodloužení otevíracích hodin obchodů, které mělo pracujícím ženám umožnit nákupy před či po práci, vyznělo naprázdno v situaci nedostatku potravin a veřejné prádelny, které vracely prádlo po měsíci a bez knoflíků, těžko mohly zcela nahradit praní v domácnosti.¹²³

V rámci diskusí o rodinné politice v oddíle 2.2.1. jsme kladně hodnotili svobodu žen v rozhodování o reprodukčních otázkách, kterou jim zajistil zákon o umělém přerušení těhotenství. Mnoho aspektů této úpravy bylo ale v následujících letech měněno – výše poplatků, instrukce interrupčním komisím, požadavek, aby dívky mladší 18 let byly doprovázeny rodiči, aj.¹²⁴ Nelze si nepovšimnout, že tyto změny a faktická omezení svobody rozhodování často souvisely s propopulační politikou státu. V roce 1963 tak byly například znovu zavedeny poplatky, původně zrušené pro diskriminační charakter vůči ekonomicky slabým ženám, a ženy měly povinnost předstoupit před potratovou komisí v místě bydliště. To zaprvé zvýšilo míru psychického napětí a zadruhé nutilo ženy k uvádění pravdivých údajů a okolností, které pak nemusely být komisí vyhodnoceny jako zvláštního zřetele hodné.

Negativa nekončila zde – potenciální otcové nechtěných dětí nebyli do celého procesu žádosti o povolení potratu nijak zapojeni, což je jistě nemotivovalo k větší zodpovědnosti. Politika dostupných potratů navíc nebyla doplněna o přístup k běžným orálním a nitroděložním antikoncepčním prostředkům. Prudérnost a rozpaky, na které upozorňoval v roce 1968 například mluvčí Státní populační komise Jiří Prokopec, dále zabraňovaly šíření osvěty o ochraně před početím.¹²⁵

3.2.2 Vzdělání

Přes zmiňovaný nárůst kvalifikace žen a dívek v období socialismu je třeba upozornit na výraznou přetrvávající segregaci. Co se týče učňovských škol, tvořily

¹²³ Tamtéž, str. 94 a n.

¹²⁴ Mezi přijetím zákona a rokem 1989 byla celkem dvanáctkrát změněna právní úprava interrupcí (ať již novelou zákona, či přijímáním a změnami podzákoných předpisů).

¹²⁵ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 148 a n.

v 80. letech dívky naprostou většinu frekventantek v následujících oborech: textil a oděvnictví (98 %), zdravotnictví (85,6 %), ekonomika a organizace, obchod a služby (85,1 %).¹²⁶ Na středních odborných a odborných školách byly zcela feminizovány obory zdravotnické, pedagogické, knihovnické a ekonomické.¹²⁷ Obdobný trend je vidět u vysokého školství, kde počátkem 70. let ženy tvořily například 60 % studentů medicíny a 90 % studentů farmacie.¹²⁸

Není třeba vysvětlovat, že tato segregace ve vzdělání se pak přímo odrazila v segregaci povolání. Již na tomto místě upozorníme na fakt, že ženy tak byly koncentrovány v lehkém průmyslu a službách, které nikdy nepředstavovaly hlavní zájem plánovačů ekonomiky. Lehký průmysl nebyl považován za skutečné měřítko úspěchu socialistické ekonomiky a u služeb panovaly ideologické pochybnosti o tom, zda se jedná o produkci ve smyslu marxisticko-leninistické teorie. Výše platů odpovídala tomuto přístupu.

Měla tato situace svůj základ v právu? I zde je třeba odpovědět, že ano. Proti segregaci nebylo vystupováno a v mnohých ohledech byla přímo udržována právními předpisy či státní politikou. Například zákon o školské soustavě a vzdělávání učitelů z roku 1953 zřizoval „pedagogické školy pro vzdělání učitelek mateřských škol“ na straně jedné a „pedagogické školy pro vzdělání učitelů národních škol“ na straně druhé.¹²⁹ Scott upozorňuje též na drobné rozdíly v osnovách – v deváté třídě tak dívky povinně musely absolvovat domácí práce, chlapci dílny.¹³⁰

Mnoho opatření, která měla negativní dopad na vzdělání žen, pak nelze vystopovat v právních předpisech, je ale zjevné, že byly nepsanou součástí oficiální politiky. Například proti feminizaci zdravotnictví režim bojoval změnou přijímacího řízení – od počátku 70. let tak byly na chlapce kladeny menší nároky. Jak upozorňuje Scott, mnoho dívek, které by se jinak dostaly na medicínu či střední školy zdravotního zaměření, kvůli těmto opatřením „zamrzlo“ o jeden celý stupeň vzdělání níže a muselo jít do praxe často bez adekvátní přípravy (zejména absolventky gymnázií).¹³¹ Pokud tedy režim vystoupil proti segregaci, nebylo to nutně ve prospěch zastoupení žen v typicky maskulinizovaných technických oborech, jak by bylo možné se domnívat.

3.2.3 Práce a sociální otázky

V analýze „dvojího břemene“ jsme poukázali na to, že rodinám, které měly děti, nebylo dáno na výběr, kdo bude primárním pečovatelem. Ženy neměly na výběr. Je současně nutné podotknout, že neměly na výběr, ani co se týká práce.

¹²⁶ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 152.

¹²⁷ Tamtéž, str. 157.

¹²⁸ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 8.

¹²⁹ § 7 a 8 zákona č. 31/1953 Sb., o školské soustavě a vzdělávání učitelů, původním znění.

¹³⁰ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 12.

¹³¹ Tamtéž, str. 9.

Odhlédneme-li od povinnosti pracovat, zakotvené v ústavách 1948¹³² i 1960,¹³³ bylo zajištění druhého příjmu pro rodiny ekonomickou nutností. V roce 1963 tak přes 80 % žen označilo ve výzkumu „Vdaná žena v rodině a v práci“ „finanční nutnost“ či „vylepšení rodinné finanční situace“ za důvod práce mimo domov.¹³⁴

Ženy tedy musely pracovat. Měly alespoň volnost při volbě povolání? Možnosti žen byly zaprvé determinovány již zmíněnou segregací ve vzdělání. Omezeny byly dále ochrannými pracovní právními předpisy. § 150 odst. 2 zákoníku práce¹³⁵ stanovil, že „ženy nesmějí být též zaměstnávány pracemi, které jsou pro ně fyzicky nepřiměřené nebo škodí jejich organismu, zejména pracemi, které ohrožují jejich mateřské poslání [sic!]“. Toto ustanovení vydrželo v zákoníku práce hluboko do období transformace.¹³⁶ Jeho prováděcí předpisy chránily ženy před zářením, vibracemi, elektromagnetickými vlnami, extrémním horkem a zimou, chemikáliemi, vysokými a nízkými tlaky, zvedáním těžkých břemen, apod. Ženy byly též chráněny před noční prací. Samozřejmě, se vši úctou, nic proti ochraně před tlaky. Tato ustanovení ale prakticky znemožňovala ženám pracovat v nejlépe odměňovaných zaměstnáních, zejména v těžkém průmyslu.

Scott upozorňuje na několik paradoxů doprovázejících tuto úpravu. Zaprvé tam, kde by bez ženské pracovní síly musely být zastaveny provozy, byly ustanoveny výjimky. Ženy tak mohly být nadále zaměstnávány bez ohledu na pracovní podmínky a nebezpečí, pokud to vyžadovalo socialistické hospodářství.¹³⁷

Dalším paradoxem bylo, že tato ustanovení byla v tomto rozsahu uzákoněna v roce 1965, kdy začalo docházet ke zlepšení pracovních podmínek díky novým technologiím.¹³⁸ Ženy, které tak celý život pracovaly v naprosto nevyhovujících zdravotních podmínkách či třísměnných provozech, najednou přišly o práci.¹³⁹ Nejde nepoznamenat, že centrální plánování pozapomnělo těmto ženám nabídnout alternativní zaměstnání a že tak například v ostravském regionu

¹³² Čl. III. a § 32 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

¹³³ Čl. 19 odst. 2, věta druhá ústavního zákona č. 100/1960 Sb.

¹³⁴ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 118.

¹³⁵ Zákon č. 65/1965 Sb., zákoník práce, v původním znění.

¹³⁶ § 150 odst. 2 byl změněn zákonem 436/2004 Sb. a od 1. ledna 2005 zněl: „Ženy nesmějí být též zaměstnávány pracemi, které ohrožují jejich mateřství“. Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 261/1997 Sb., která zakazovala určité práce a pracovní podmínky všem ženám, těhotným ženám, matkám do konce devátého měsíce po porodu a mladistvým, byla zrušena a nahrazena vyhláškou č. 288/2003 Sb., která omezuje pouze zaměstnávání těhotných a kojících žen, matek do konce devátého měsíce po porodu a mladistvých v souladu s požadavky evropského práva.

¹³⁷ Srov. Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 19–20.

¹³⁸ Přestože zejména v zemědělství byly mechanizované pozice primárně obsazovány muži a na ženy zbývaly nejtěžší manuální práce. Srov. Chesnokov, D. Historical Materialism. Progress Publishers: Moscow, 1969, str. 261.

¹³⁹ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 21.

tato ustanovení znamenala pokud ne přímo nezaměstnanost, tak výrazný pokles výdělku pro 27 400 žen.¹⁴⁰

Zatřetí je ze zdravotního hlediska třeba upozornit, že největší specificky ženské problémy v tomto období (např. neurózy, migrény) měly svůj původ v nedostatku spánku a přepracování souvisejícím s „dvojím břemenem“, a nikoli s fyzickými podmínkami v práci.¹⁴¹

Přijmeme-li kritiku omezení práce všech žen, nebyla chvályhodná alespoň snaha ochránit ženy jako matky v pracovním procesu? Do určité míry ano – ochrana žen v těhotenství, v době kojení a po určitou dobu po porodu je součástí práva většiny vyspělých zemí, a figuruje mj. též mezi požadavky práva Evropských společenství.¹⁴² Trendem ale je odlišení biologických specifík žen od úkolů, které mohou být vykonávány oběma rodiči. Socialistické právo ale znalo pouze „matku“, a nikoli „otce“ či „rodiče“ – opatření, která mohla být navázána na „pečující osobu“ – zejména co se týče péče o starší děti, pokrývala jen ženy. Toto je činilo těžko zaměstnatelnými i v povoláních, kde jejich vstupu nebránily ochranné předpisy.

Problematické je navíc považovat tato opatření za politicky jakkoli motivovaná zrovnoprávněním žen – byly často spíše nástroji populační politiky či vedeny potřebami průmyslu v oblasti pracovních sil. Nelze než dojít k závěru, že práva žen byla často instrumentální pro sledování jiných cílů.

Polská socioložka Magdalena Sokolowska shrnula situaci žen na trhu práce za socialismu při návštěvě Československa v roce 1965 následovně: „Dokud ženy pracovaly v továrnách a na polích, nikoho to neobtěžovalo. Jakmile se ale začaly učit dovednosti a žádat o stejnou odměnu za stejnou práci, muži si začali dělat starosti o jejich zdraví, nervy, že jim práce mimo domov nesvědčí a že zanedbávají rodinu.“¹⁴³

Tím jsme se vyjádřili k tématu „ochrany“ žen. Jak na tom byla „rovnost“? Jak ukazuje následující tabulka, celé období socialismu bylo poznamenáno výrazným rozdílem v příjmech mužů a žen.

Tento rozdíl v socialistických zemích, podle vysvětlení odbornic Bauerové a Bártové, „není však již dán diskriminací či vykořisťováním. Souvisí pouze s odlišnou strukturou mužské a ženské práce, s tím, že obtížné, fyzicky a zdravotně náročné, a tedy i mzdově preferované [sic!] pracovní činnosti mohou vykonávat pouze muži.“¹⁴⁴

¹⁴⁰ Tamtéž, str. 20.

¹⁴¹ Tamtéž, str. 23.

¹⁴² Srov. zejm. Směrnici Rady 92/85/EHS ze dne 19. října 1992 o zavádění opatření pro zlepšení bezpečnosti a ochrany zdraví při práci těhotných zaměstnankyň a zaměstnankyň krátce po porodu nebo kojících zaměstnankyň, ZV Úř. věst., kap. 5, sv. 2., str. 110 a n.

¹⁴³ Citováno v Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 133.

¹⁴⁴ Bauerová, Bártová, cit. výše, pozn. č. 12, str. 210.

Rozdíl v příjmech mužů a žen v období 1948–2005 v Kčs/Kč (kde je dostupné dělení podle pohlaví)¹⁴⁵

rok	1962	1963	1968	1970	1973	1975	1977	1978	1979	1980	1984	1988
celkem	1 407	1 409	1 750	1 937	2 161	2 304	2 444	2 517	2 579	2 637	2 835	3 049
muži	1 887	1 780	2 100	2 336	2 650	2 742	2 933	2 793	2 865	2 932	3 460	3 917
ženy	1 204	1 177	1 400	1 565	1 805	1 896	2 035	1 884	1 945	1 990	2 291	2 778
podíl	64%	66%	67%	67%	68%	69%	69%	67%	68%	68%	66%	71%
rok	1991	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	
celkem	3 771	11 069	12 572	13 361	14 097	15 187	16 353	18 133	19 510	20 545	21 674	
muži	4 535	12 245	14 166	15 323	16 109	17 251	18 481	20 404	21 983	23 044	24 271	
ženy	3 466	9 449	10 730	11 036	11 793	12 641	13 755	15 217	16 404	17 256	18 221	
podíl	76%	77%	76%	72%	73%	73%	74%	75%	75%	75%	75%	

Zastavme se nejdříve u „preferovaných“ prací. Toto je tautologie *par excellence*: ženy měly nižší platy, protože se stát rozhodl odměňovat nejvíce práci v těžkém průmyslu, oblast hospodářství, ve které historicky dominují pracovníci-muži a do které byl navíc ženám ztížen přístup ochranným zákonodárstvím. Jak může socialistický stát krčit rameny a říkat „není to naše chyba“? Kdyby šlo skutečně o rovnost, proč nepřehodnotit způsob oceňování jednotlivých schopností pracovníků a náročnost práce? Proč nebylo vystoupeno proti představě, že sváření vyžaduje větší zkušenosti, odpovědnost a námahu než péče o třicet dětí v předškolním věku? Koneckonců, proč nebyla nikdy finančně oceněna domácí práce žen?¹⁴⁶ Socialistické státy měly poprvé (a nejspíše naposledy) možnost centrálně rozhodnout o spravedlivých mzdách pro muže a ženy mimo domov a finančně ohodnotit práci v domácnosti. Kalkulovaly nakonec ale stejně jako každý kapitalista, že ženská pracovní síla se smíří s menší odměnou a že domácí práce a péče o děti jsou činěny z lásky a není třeba jim připisovat ekonomickou hodnotu.

¹⁴⁵ Křížková, A., Vohlídalová, M. „Czech labour market“, In: Hašková, H., Uhde, Z. (eds). Description of legislation and statistical data on childcare leaves, childcare benefits, childcare facilities and work-life balance arrangements in the Czech labor market since the WWII (with special focus on single parent families, Roma minority and foreigners). Nepublikovaná zpráva pro účely grantového projektu FEMCIT (Gendered Citizenship in Multicultural Europe: The Impact of Contemporary Women's Movement), [2007] 6. RP EU, č. 028746-2, str. 3–11. Procentuální podíly vypočítány autorkou.

¹⁴⁶ Pro možný způsob, jak v rámci marxistické teorie odůvodnit mzdu za práci v domácnosti („wages for housework“), srov. zejm. MacKinnon, cit. výše, pozn. č. 1, str. 60 a n. Lze též upozornit na příklad Maďarska, ve kterém v roce 1964–65 poklesla porodnost na nejnižší na světě a které se rozhodlo motivovat porodnost zavedením odměny pro ženy v domácnosti. Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 134.

Práce v domácnosti pak – pochopitelně – byly ženami samotnými uváděny jako hlavní z důvodů, proč nejsou produktivnějšími, viditelnějšími a politicky aktivnějšími v pracovním prostředí.¹⁴⁷ Tento začarovaný kruh je pravdou dodnes – ženy mají druhou směnu doma, pracovní trh je za tento fakt zpětně penalizuje (jako skupinu, je tedy jedno, zda produktivita konkrétní ženy je tímto jakkoli ovlivněna), ženy tak vydělávají méně peněz mimo domov než muži a je pak jen logické, že to jsou ony, kdo budou nízké platy kompenzovat prací v domácnosti, případně zůstanou doma s dětmi, protože ztráta jejich výdělků bude rodinu méně bolet.

Zmínili jsme, že iluze „rovnosti“ byla na trhu práce podkopána jak horizontální segregací,¹⁴⁸ tak rozdílem v odměňování. Zmíněna by měla být konečně i vertikální segregace – nemožnost žen dostat se na vyšší a zejména manažerské pozice. Scott, píšící v 70. letech, zmiňuje statistiku, že pouhá 4–5 % rozhodovacích pozic byla obsazena ženami. Například v zemědělství, kde ženy činily 52 % pracovníků, bylo pouze 20 z celkového počtu 5 800 zemědělských družstev vedeno ženami. I v tak „feminizované“ oblasti, jakou bylo zdravotnictví, byla pouze dvě z více než tří set lokálních zdravotních středisek řízena ženami.¹⁴⁹

3.2.4 Politická reprezentace

Realita vertikální segregace se promítla též do účasti žen na politickém rozhodování. Přes relativně vysoká procenta žen v zastupitelských sborech se tyto ženy jen těžko dostávaly do vedoucích pozic.

Obzvláště uzavřená zůstala ženám exekutiva. Za celou dobu komunismu působily ve vládách jen dvě ženy (přestože po značně dlouhou dobu). První českou ministryní se stala sociální demokratka Ludmila Jankovcová v roce 1947, tj. ještě před komunistickým převratem, a působila v různých vládních funkcích, mj. jako místopředsdkyně vlády, až do roku 1963. Druhá, komunistická poslankyně Božena Macháčová-Dostálová, působila jako ministryně lehkého průmyslu v letech 1954–1968. V kritickém období 1969–1970 se ve federální vládě objevila ještě Růžena Brabcová. Avšak po celé období tzv. normalizace, tj. od roku 1970 až do roku 1989, se již žádná žena v české ani federální vládě nevyskytovala.¹⁵⁰ Scott si v roce 1974 všimá také absence žen mezi velvyslanci a též jejich nepřítomnosti v prezidiu ÚV KSČ.¹⁵¹

¹⁴⁷ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 6.

¹⁴⁸ Horizontální segregací rozumíme koncentraci žen a mužů ve specifických odvětvích a povoláních (například muži ve stavebnictví či těžkém průmyslu a ženy ve zdravotnictví či školství).

¹⁴⁹ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 14.

¹⁵⁰ Havelková, H. Jako v loterii: politická reprezentace žen v ČR po roce 1989. In: Hašková, H., Křížková, A., Linková, M. Mnohohlasem. Sociologický ústav AV ČR: Praha, 2006, str. 30.

¹⁵¹ Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 14.

4. Závěr

Bauerová shrnuje v závěru své publikace „Postavení ženy v rodině, práci a ve veřejném životě socialistické společnosti“ na sklonku existence socialistického Československa postavení žen následujícím způsobem: „*Socialistická společnost vytvořila v průběhu svého vývoje podmínky pro to, aby vzniklo rovnoprávné postavení ženy ve společnosti, v práci a v rodině. To neznamená, že nepřetrvává mnoho větších i menších problémů a že není již co zlepšovat. V zásadě však bylo dosaženo toho, o čem snily celé generace žen – ženy získaly vzdělání, zaměstnání, zapojují se do občanského života, v rodinách převládají demokratické vztahy, podřízené postavení ženy, až na výjimky, zmizelo.*“¹⁵² Má pravdu Bauerová, či MacKinnon, která říká, že „*navzdory některým reálným změnám stále platí, že dno je dno*“?

Socialismus dosáhl skutečných změn v životech žen. Pocit samozřejmě a oprávnění, co se týká účasti na vzdělání, trhu práce či na veřejném životě, který ženy v Československu měly a i dnes v České republice mají, není při pohledu na západ zdaleka samozřejmý.¹⁵³ V období socialismu došlo v Československu ke skutečné modernizaci statusu žen, a to jak ve sféře soukromé, tak ve sféře veřejné.

Nejde na druhou stranu opomenout nedostatky, zejména konzervativní genderové uspořádání. Tradiční genderové role byly v rodině udrženy mj. prostřednictvím všudypřítomného právního institutu „matky“ a ve vzdělání a práci je betonovala horizontální segregace podle pohlaví. Rozdělení na „ženské“ a „mužské“ pak bylo nepřekonatelnou překážkou pro dosažení rovnosti například v odměňování či v účasti na politickém rozhodování.

Část těchto nedostatků lze připsat přímo omezením marxisticko-leninistické teorie. Ale i tam, kde klasici zdůrazňovali nutnost změn, například v otázce převzetí domácích povinností žen společností, nebyly tyto změny často prováděny.

Některé problémy byly v právní úpravě samotné, například genderově nevyvážená úprava péče o děti. Mnoho pravidel či opatření, která měla velký dopad na životy žen, bylo nicméně upraveno v právně nezávazných dokumentech, či byla přímo „nepřísávaná“. Příkladem může být udržování segregace ve školství či na „trhu“ práce.

Je třeba poznamenat, že tyto nedostatky pramenily jak z konání, tak z opomenutí. Socialistické vlády je nutné činit odpovědnými jak za kroky, které činily, tak za kroky, které nečinily. Proč bylo postavení osob *queer* zcela ignorováno? Proč se plánovači nikdy nezaměřili na rozdíly v odměňování mezi ženami a muži a nepokusili se eliminovat nespravedlnosti a diskriminaci? Proč se nikdy skutečně nezasadili o skutečnou „demokratizaci rodiny“?

¹⁵² Bauerová, J. Postavení ženy v rodině, práci a ve veřejném životě socialistické společnosti. Ústřední výbor českého svazu žen: Praha, 1988, str. 66–67.

¹⁵³ Ke stejnému závěru dochází též Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 209.

Je možné identifikovat důvody výše zmíněných nedostatků? Z předchozí analýzy vyplývají přinejmenším tři možné důvody, které se navzájem podporovaly a ve vzájemné kombinaci mohly vést k nemožnosti dosáhnout v socialistické společnosti genderové rovnosti.

Poukázáno by zaprvé mělo být na fakt, že přes snahu o zlepšení postavení žen nebyla genderová rovnost v období socialismu prioritou. To se projevovalo zejména tím, že zájmy žen byly vždy první, které byly obětovány. Populační krize konce padesátých a začátku šedesátých let tak vedla k omezení reprodukční svobody a zesílení legislativy, která držela ženy doma s dětmi. Těž ženskou pracovní silou bylo manipulováno dle potřeb socialistické ekonomiky. Bylo by příliš silné považovat tyto ústupky za jakési vědomé vykořisťování žen. Měly často charakter vedlejších účinků a vycházely spíše z nevědomosti či nezájmu.

Pramenily často také z tradičních představ o rolích pohlaví, od kterých se ani špičky komunistického režimu ani běžní lidé zcela neoprostili.¹⁵⁴ Tyto předsudky je možné označit za druhý důvod nedostatku.

Zatřetí je potřeba poukázat na nesvobodný charakter společnosti. To vedlo k její neschopnosti „sebezahojení“ a k nemožnosti reformy – nebyl prostor pro identifikaci a vyjádření problémů samotnými ženami. Tím byla promrhána velká šance, kterou otevřel fakt socialismu a státního vedení ekonomiky. Socialistický stát měl ve formě absolutní kontroly nad rodinnou, hospodářskou, mzdovou, sociální, aj. politikou možnost učinit mnohem zásadnější změny v oblasti genderové rovnosti. Právě fakt absolutní kontroly byl ale současně jeho největší brzdou – absence pluralismu znamenala, že mnoho nevhodných politik a opatření vydrželo až do pádu režimu v roce 1989.

Jaký je vliv socialismu na současný diskurs genderové rovnosti v České republice? Lze říci, že nese znaky kontinuity i diskontinuity.

Na jedné straně, jistě neuvědoměně, byla internalizována některá východiska a představy socialistického režimu o pohlavích. Jedná se například o přesvědčení, které přetrvalo celá 90. léta, že problematika násilí na ženách v naší společnosti neexistuje. Bagatelizaci těchto problémů dobře ilustruje debata, která probíhala v prosinci roku 2003 nad novelou zákoníku práce¹⁵⁵ v Senátu, která obsahovala definici sexuálního obtěžování. Více senátorů vyjádřilo strach, že, slovy Františka Mezihoráka, „*vilné pohledy*“ povedou k „*rozpoutání absurdních frašek*“ před soudy. A senátor Jaroslav Kubera připojil dnes již klasický výrok o „*touhách neukojených feministek, kterým harassment nikdy nehrozí*“.¹⁵⁶ Nelze než

¹⁵⁴ Veřejné mínění se tak například ještě v roce 1973 domnívalo, že „*výchova malých dětí, zhruba do věku 15 let [sic!], je primárně úkolem matky*“. Výzkum Jolany Janovičové, 1973, citováno ze Scott, cit. výše, pozn. č. 14, str. 17.

¹⁵⁵ Pozdější zákon č. 46/2004 Sb.

¹⁵⁶ Senátor Kubera: „*V úvodu řeknu, že nejsem sexista, nikdy bych nevyslovil to, co někteří kolegové vyslovili v Poslanecké sněmovně, v této komoře by se to ani nehodilo, se ženami spolu-*

dodat, že podle pozdějšího výzkumu Akademie věd ČR „hrozí“ obtěžování až čtvrtině Čechů, v naprosté většině ženám.¹⁵⁷

V české společnosti přetrvává mj. také široké smíření a přijetí systému „dvojího břemene“ žen. Udržela se do jisté míry také představa o nutnosti chránit „matky“ v jejich tradiční roli.

Na druhé straně lze pozorovat až alergickou reakci na některé socialistické politiky či rétoriky. Výrazný je zejména příklon k dogmatu svobody a odmítnutí snad i té nejzákladnější garance rovnosti. Senátor Škaloud tak v souvislosti s přijímáním návrhu antidiskriminačního zákona v roce 2006 vyjádřil přesvědčení, že „*diskriminace v soukromém styku jsou však součástí lidské svobody – svobody rozlišovat. [...] Podstatou soukromé sféry je právě rozhodování o tom, s kým se sdružím a s kým ne, s kým se stýkám a s kým ne, s kým uzavřu smlouvu a s kým ne.*“¹⁵⁸

Fakt poněkud zbrklého přejímání i odmítání ukazuje, jak hluboko byla a je česká společnost poznamenána absencí čtyřiceti let celospolečenských i vědeckých diskusí o problematice genderové rovnosti. Nelze než doufat, že dnešní společnost odmítne jeden z největších nešvarů socialismu – neexistenci kultivované diskuse nad společenskými problémy.

pracuji od svých čtyř nebo pěti let, každý si pamatujete, jak to tehdy bylo, jsou krásné, nádherné, lepší a nejlépejší, mnohem lepší než my, ale hlavně o naši ochranu nestojí. Jsou svéprávné, ochrání se samy, ale na druhou stranu chtějí být obletované, chtějí slyšet, že mají dnes krásný účes, krásnou sukni nebo kalhoty – bokovky, které jim sice zničí ledviny, ale ony obětují všechno pro to, jen aby se nám líbily. Proto nemohu v žádném případě podpořit naši paternalistickou ochranu a touhy neukojených feministek, kterým harassment nikdy nehrozí. To je na tom velmi pikantní a zvláštní. Nemohu je jmenovat, protože bych se dopustil toho, čeho se dopustit nechci, ale můžete si je na internetu prohlédnout – ty aktérky, které jsou v těchto směrech aktivní, těm se opravdu nemůže nic stát, nikdo je nikdy obtěžovat nebude. Nevím, proč bych to měl podporovat. Naopak, našich milých a krásných se to týká, a to, co dělám dosud, budu dělat pořád, tím spíš ke svému věku, že mi už nic jiného nezbyvá.“ Stenozařnam schůze Senátu dne 10. prosince 2003, projednávání tisku č. 219, k dispozici na www.senat.cz.

¹⁵⁷ Přibližně čtvrtina Čechů se setkala se sexuálním obtěžováním na pracovišti, ať již osobně, nebo když šlo o někoho jiného (obtěžování zaregistrovalo 27 % žen a 20 % mužů). Z toho jsou v naprosté většině případů za oběti sexuálního obtěžování označeny ženy a za iniciátory muži. Křížková, A., Maříková, H. a Uhde, Z. (eds.) *Sexualizovaná realita pracovních vztahů. Analýza sexuálního obtěžování v České republice*. Sociologický ústav: Praha, 2006, str. 36 a 44.

¹⁵⁸ Senátor Miroslav Škaloud: „*Nelze pochybovat, že je správné zakázat nejen ve veřejné, ale i v soukromé sféře projevy nenávisti a nabádání k útokům vůči jiným osobám, což může někdo chápat jako diskriminaci. Tento problém ale má řešit a také řeší trestní právo. Všechny ostatní diskriminace v soukromém styku jsou však součástí lidské svobody – svobody rozlišovat. Latinský základ tohoto slova odkazuje právě na rozlišování, vcelku přirozenou vlastnost lidského rozumu. Podstatou soukromé sféry je právě rozhodování o tom, s kým se sdružím a s kým ne, s kým se stýkám a s kým ne, s kým uzavřu smlouvu a s kým ne. Toto rozhodování vždy představuje svého druhu diskriminaci a je založeno na rozlišování.*“ Škaloud, M. *Antidiskriminační zákon – více škody nežli užítku*. 2006. <http://www.skalous.net> (navštíveno 6. 1. 2008).